

MAVERAÜNNEHİR'DE IX-XII YÜZYILLARDA FELSEFİ DÜŞÜNCENİN YAYGINLAŞMASI

Yrd.Doç.Dr. Vahit CELAL

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Başkanı – **TURKEY**

Email: turkiston2003@hotmail.com

Özet

Amuderya (Ceyhun) ile Sırderya (Seyhun) arasındaki bu vadiye Arapça olarak nehrin ötesi anlamına gelen “Maveraünnehir”, bugün Özbekistan sınırları içerisindedir ve birçok medeniyete zemin olmuştur. Bilim, kültür ve yetiştirdiği bilim adamları ile önemli yer tutan Maveraünnehir, Ortaçağda İslam Medeniyeti alanında büyük bir gelişme göstermiştir. Mâverâünnehir tabiri IX. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü'l-Ceyhun ya da Haytal, Batı kaynaklarında “Transoxiana” diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çay-Ardı adını vermişlerdir. Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Mâverâünnehir'deki söz konusu gelişmeler VIII. yüzyıldan itibaren başlamış Moğol istilası sebebiyle XIII.-XIV.yüzyıllarda kesintiye uğramış, sonra Timur döneminde XIV-XV.yüzyıllarda tekrar devam ettirilmiştir.

IX-X.yüzyıllarda tüm alanlarda yaşanan gelişmeler dünya medeniyet tarihinde önemli yere sahiptir. Bu dönemde Harezmi, Fergani, Saguni, Farabi, İbn Sina, Biruni, Maturidi, Buhari, Tirmizi, Semerkandi gibi Orta Asya şerhlerinin künyelerini taşıyan birçok meşhur İslam alimleri ve filozofları yetişmiştir. Entelektüel faaliyetlerin yaygınlaşmasında XI. yüzyılın başında 1004 yılında Harezm'de inşa edilen ve Biruni'nin başkanlık ettiği “Harezm Memun Akademisi”nin önemli yer tutmuştur.

Bu makalede bu dönemde felsefi düşüncenin yaygınlaşması hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Maveraünnehir, Felsefe, İslam düşüncesi, Akademi, Medeniyet

PROLIFERATION OF PHILOSOPHICAL THOUGHT IN TRANSOXANIA BETWEEN 9th AND 12th CENTURIES

ABSTRACT

The valley located between the rivers of Amu-darya (Oxus) and Syr-darya (Jaxartes) is called Mawaraunnahr (“beyond the river”) in Arabic and now is located within the borders of Uzbekistan. It formed a basis for many civilizations. Mawaraunnahr has an important place due to the scientific and cultural activities it carried out and the scientists it raised. It represents a great intellectual development took place in middle ages within the area of Islamic civilization. The term of Mawaraunnahr is used since 9th century in Persian resources. The region is also called as Çay-Ardı by some Turkish writers along with difference terms used with reference to it in Arabic and Western sources such as Mawarau’l-Jeyhûn or Haytal and Transoxania respectively. The term of Transoxania is used, in modern period, to refer to the geographical area covering approximately 660.000 square kms between Oxus and Jaxartes. The intellectual developments in Transoxania are started in 8th century, have been interrupted by the Mongols’ invasion between 13th and 14th centuries and reinitialized between 14th and 15th centuries during Timurid era.

Events that took place between 9th and 10th centuries in all areas have important place within the history of world civilization. Many Islamic scholars and philosophers carrying the identity of Middle Asia like Khwarazmi, Farghānī, Fārābī, Avicenna, Sagunī, Bīrūnī, Bukhārī, Māturīdī, Tirmizī and Samarqandī have been raised during this period. The “Khwarezm Ma’mūn Academy” which is built in Khwarezm at the beginning of 11th century (1004) and chaired by Bīrūnī takes an important place within the proliferation of intellectual activities in Transoxania.

It is aimed, in this article, to give an outline of the proliferation of the philosophical thought within aforesaid period.

Key Words: Transoxania, Philosophy, Islamic Thought, Academy, Civilization.

1.Giriş

Maveraünnehir’de genel kabule göre iki önemli gelişme dönemi yaşandığı ifade edilir. Bunlardan birincisi, Maverâünnehir’de Moğol istilasına kadar yani IX-XII. yüzyılları kapsayan devirdir. Bu devir Harezmi, Fergani, Farabi, Biruni, İbn Sina gibi filozof ve ansiklopedik bilim adamlarının yetiştiği ve Harezmi Memun Akademisi’nin inşa edildiği devirdir. İkinci gelişmenin yaşandığı devir de Amur Timur ve onun sülalesinin hüküm sürdüğü XVI. yüzyıldan sonraki devirdir. Bu devirde yaşayan ve önemli eserler meydana getiren bilim adamları da Sadiddin Taftazani, Seyyit Şerif Cürcani, Muhammet Taragay Ulugbek, Alaaddin Ali b. Muhammet Kuşçu gibi mütefekkirlerdir.

Bu çalışmada ilk devir olan IX-XII. yüzyıllarda yaşanan gelişmeler, Beruni, İbn Sina, ve Abdü’l-Vahid el-Cüzcani örneklerinde ve XI. Yüzyılın başında 1004 yılında Harezmi’de inşa edilen “Harezmi Memun Akademisi”nin genel tanıtımı ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

FELSEFİ DÜŞÜNCENİN YAYGINLAŞMASI

Dünya medeniyet merkezlerinden biri olan Maverâünnehir’de ilim ve medeniyetin gelişmesi çok eski tarihlere dayanır ve Ortaçağ’da ise bu gelişme en zirve noktaya ulaşmıştır. (CELAL, 2013). Araplar Amuderya (Ceyhun) ile Sırderya (Seyhun) arasındaki bu vadiye Arapça olarak nehrin ötesi anlamına gelen “Maverâünnehir” adını vermişlerdir. Bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Maverâünnehir birçok medeniyete zemin olmuştur. Bilim, kültür ve yetiştirdiği bilim adamları ile önemli yer tutan Maverâünnehir, Ortaçağda İslam Medeniyeti alanında büyük bir gelişme göstermiştir. Mâverâünnehir tabiri IX. yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü’l-Ceyhun ya da Haytal, Batı kaynaklarında “Transoxiana” diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çay-Ardı adını vermişlerdir. Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. (İslam Ansiklopedisi, 2003)

Arap Halifeliği döneminde Maverâünnehir’i Tahiriler (821-873), Sefeviler (873-904), Samaniler (875-999), Karahanlılar (999-1212), Gazneliler (977-1186) ve Harezmişahlar (1077-1231) gibi hanedanlar yönetmiştir (Абдухалимов, 2010). Buhara, Semerkand, Merv, Cürcan, Hive gibi şehirler bu dönemin medeniyet merkezlerine dönüşmüştür. Ticaret, sosyal ve siyasi hayat hem de milletlerarası ilişkiler geliştirilmiş ve bilim dergahları inşa edilmiştir. Bu merkezler Müslüman Şarkının çeşitli ülkelerini, Batı ile Doğudaki ve Kuzey ile Güneydeki devletlerini birbiriyle bağlayan tarihi “Büyük İpek Yolu” geleneksel faaliyetine devam etmiş ve devletlerin birbiriyle olan ilişkilerinin gelişmesinde büyük katkılar sağlamıştır.

VII. yüzyıldan itibaren Arap dünyasında İslam bayrağı bünyesinde oluşan Halifelik kısa zaman içerisinde çok geniş coğrafyayı fethederek büyük bir devlet kurmaya muvaffak olmuştur. VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Halifeliğin merkezi olan Bağdat’ta medenî hayat yükselerek, bilimsel faaliyetler de güçlü bir şekilde gelişme göstermiş ve Bağdat’ta “**Beytü’l-Hikme**” miladi 830 veya 832 tarihinde kurulmuştur. Kaynaklarda Halife Memun Merv’de olduğu dönemde Türk askerleri dışında Maverâünnehir ve Horasan şehirlerinin genç yetenekli âlimlerini seçerek kendi sarayına davet ettiği daha sonra ise kendisi ile beraber Bağdat’a götürdüğü belirtilmektedir (Manaviyat Yulduzları, 2011). Söz

konusu alimler arasında Musa el-Harezmi, Ahmet el-Fergani, Abu Mansur Marvazi, Cevheri, Saguni, Marvarudi gibi alimlerin bulunduğu, Bağdat'ta inşa edilen bu müessesede önemli bilimsel araştırmalar yapmış olmaları, bunun dışında bu ilim merkezinin geliştirilip üne kavuşmasında önemli paylarının olması takdire şayandır.

Bağdat merkezli gelişen bilim ve düşünce faaliyetleri, siyasi parçalanmaların sonucunda güç kaybetmiştir. Daha sonra İslam ilim merkezi Bağdat'tan Maverâünnehir'e kaymıştır. Özellikle IX ve XII. yüzyıllarda Maverâünnehir bütün İslam aleminde ilmi ve medenî açıdan en gelişmiş ülke olarak ün kazanmıştır. Bu bölgede de Eski Yunan, Hint ve Çin medeniyetlerine merak uyanmış ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Bununla beraber Maverâünnehir'de İslam ilimleri de gelişme göstermiştir. Bu dönemin bazı düşünürlerinin dünyevi (geleneksel) bilimler ve İslami ilimler şeklinde ilimlerin tasnif ettiklerini görmekteyiz. Dünyevi ilimlerde eski Yunan'dan İslam dünyasında intikal eden felsefe, matematik, fizik gibi ilimler yer almaktadır. İslami ilimlere de kalam, hadis, fıkıh ve tefsir gibi ilimler yer almıştır. Maverâünnehir bu dönemde sadece aklî ilimlerin gelişmesindeki katkısıyla kalmamış, İslami ilimlerin de gelişmesinde öncülük etmiştir. İmam Buhari (810-870), Tirmizi (824-892), Dorimi (798-869), Necmettin Kübra (1145-1221), Mahmut b.Umar Zamaşeri (1074-1144), Kaffal aş-Şaşı (903-976), Maturidi (870-944), Marg'loni (1123-1197) gibi İslam âlimleri yetişmiştir. Tabiki, Mâverâünnehir'deki böylesi ilmî yükselişin kendiliğinden oluşması mümkün değildi, burada ilmî gelenek ve şartlar oluşmuş ki, yukarıda zikredilen âlimler, onların hocaları ve öğrencileri böylesi zengin imkanlar zemininde yetişmişlerdir. XI. Yüzyıldan itibaren Maverâünnehir bölgesinde tasavvuf alanında da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle, Yusuf Hemedanî (1048-1140) Buhara'da tasavvuf öğretisinin yaygınlaşmasında büyük katkısı olmuştur. Hoca Ahmet Yesevi (öl.1166) onun ilk meşhur öğrencilerindendir. Tasavvufun sırlarını öğrenmiş ve Türkistan'a giderek orada yaygınlaşmasını sağlamıştır. Onun öğretisi Yesevilik adını almıştır.

Hemedanî öğretisine dayanan Abdulhalik Gicduvanî'nin "Hocagon" tarikatı ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu tarikat Bahauddin Nakşibend (XIV.yüzyılda) döneminde yaygınlaşmış ve Nakşibendiye adını almıştır (Комилов, 2009).

XII. yüzyılda Harezmi'de de tasavvuf yaygınlaşmaya başlamıştır. Necmeddin Kübra (1146-1221) önderliğinde tasavvufun Kübreviye tarikatı şekillenmiştir, daha sonra hem Maverâünnehir'de hem de diğer Doğu ülkelerine yayılmıştır.

VIII ve XIII. yüzyıllarda Maverâünnehir'de mimari, ticaret ve ticaret yolları, çiftçiliğin geliştiği, Semerkand, Buhara, Şaş, Biskent, Ahsikent, Fergana, Kuva, Marginon, Oş, Özkent, Havakent, Hocant, Cant, Urgenç, Hiva, Merv ve Tirmiz gibi gelişmiş şehirleri görmekteyiz. Semerkand "İlim-İrfan Merkezi"ne dönüşmüştür. Buhara "Kubbetü'l-İslam" yani İslam dininin kubbesi, Semerkand da dünyanın süsü-cilasası adını almıştır. Meşhur tarihçi Abu Mansur es-Saalibî (961-1038) Buhara hakkında "Buhara Samaniler döneminden itibaren şan ve şöhret mekanı, saltanat merkezi ve kendi döneminin fazıl insanların toplandığı yer" demiştir.

Bu dönemde Maverâünnehir ve Horasan'da üç dil kullanılmıştır. Bütün Müslüman devletlerinde olduğu gibi resmi dil Arapça olmuş, bunun yanında Farsça ve Türkçe de önemli ölçüde kullanılmıştır (Зиёдов, 2009). Bu da manevi hayatın ve bilimsel yükselişin gelişmesinde önemli yer tutmuştur. Arap dili daha çok dini bilimler ve fen bilimlerinde kullanılmış, Fars ve Türk dilleri de sosyal alanlarda ve edebi eserler ortaya koymada kullanılmıştır. Örneğin, Fars dilinde Rudakî, Dakiki ve Firdevsi gibi âlimler eserler yaratmış,

Türk dilinde de Yusuf Has Hacib, Ahmet Yügnaki ve Mahmut Kaşgari gibi alimler değerli eserler meydana getirmişlerdir.

Maveraünnehir’de akli bilimlerin gelişmesinde Harezmi Memun Akademisi çok önemli rol oynamıştır (Manaviyat Yulduzlari, 2011). Bu Akademi (1004-1017), XI. yüzyılda Harezmsah Abu’l-Abbas II.Memun teşebbüsü ile Harezmi’in başkenti Gurganj’da (Cürcan’da) “Daru’l-Hikme ve Maarif” veya bazı kaynaklarda “Meclis-i Ulama” adı ile bilimsel araştırmaların yapıldığı merkezdir. Bu merkezin ömrü çok uzun olmamıştır. Dönemin siyasi kargaşasından dolayı 1017 yılına kadar faaliyetine devam edebilmiştir. Buna rağmen kısa süre içerisinde bu merkezde kendi döneminin önemli meseleleri ile ilgili bilimsel çalışmalar yürütülmüştür. Bilime meraklı olan hükümdar Harezmsah II. Me’mun bilimin gelişmesi için tüm imkanlarını seferber etmiştir. Doğunun çeşitli devletlerinden meşhur alimler buraya davet edilmiştir. Harezmi bilgileri dışında Buhara, Semerkand, Merv, Nişapur, Belh, İran, Irak, Hindistan, Suriye ve Mısır gibi devletlerden gelen bilgileri bilimsel faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir.

Harezmi Memun Akademisinde Ebu Reyhan Biruni (973-1048), İbn Sina (980-1037), Ebu Sehl İsa b.Yahya el-Cürcani el-Mesihî (öl.1011), Ebu Nasr b.Irak (960-1036), Ebu Sait b.Ahmet b.Muhammet b.Miskeveyh (öl.1030), Ebu’l-Hayr Hammar (1042-1136), Ebu Mansur es-Saalibi (961-1038), Ahmet Muhammet es-Sahri (öl.1015), Zeynuddin Cürcanî(1042-1136), Ahmet b.Muhammet es-Sahri el-Harezmi (öl.1015) gibi alimler entelektüel faaliyetlerde bulunmuşlardır (Фалсафа Қомусий Луғат, 2004). Onlar felsefe, matematik, gökbilimi, kimya, mantık, tıp, tarih, dilbilgisi, edebiyat, musiki, coğrafya gibi çeşitli alanlarda araştırmalar yapmıştır. Harezmi Akademisi’nde bilimsel çalışmalar yapan bazı bilim adamlarından bahsetmemizin faydalı olacağını düşünüyorum.

XI. yüzyılın en önde gelen bilgileri olan Ebu Reyhan Biruni’nin Harezmsah Memun tarafından çok saygı gördüğü ve sarayında görev yaptığı özellikle devletin siyasi işlerinde danışmanlık yaptığı ifade edilir. Biruni, matematikten tıba çeşitli alanlarda önemli eserler kaleme almıştır. Birbirinden değerli 146 eser yazmış ancak günümüze sadece yirmi ikisi ulaşabilmiştir (BAYRAKDAR, 2012). Önemli eserlerinden bazıları: “el-Kanunu’l-Mesudî”, “Tahkikü mâli’l-Hind”, “Tahdidu Nihayeti’l-Emakin” gibi eserlerdir. Biruni’nin bu akademinin yöneticisi sıfatıyla görev yaptığı kaynaklarda belirtilmektedir. Daha sonra Harezmi’in Gazneli Mahmud tarafından fethedilmesi Biruni’nin hayatını tehlikeye sokmuştur. Biruni bundan böyle hayatının geri kalan kısmını Gazne’de geçirmiş ve 1048 yılında vefat etmiştir.

Biruni’nin hocası olan **Ebu Nasr Mansur Ali b.Irak** matematik ve gökbilimi üzerine çalışmalar yapmıştır. İbn Irak’ın “el-Mecisti eş-Şahi”, “Risale fi Cevab-i Mesaili’l-Hendese” gibi eserleri mevcuttur.

Ebu Sehl İsa b.Yahya el-Cürcani el-Mesihî, akademide felsefe, ruh bilimi, tıp, ahlak problemleri ile uğraşan düşünürdür. Birçok talebe yetiştiren Mesihî’nin “Genel Tıp Kitabı”, “Tıba ait yüz mesele” gibi eserleri bilinmektedir. Ebu Useybiye’nin belirttiğine göre el-Mesihî, İbn Sina’nın yakın arkadaşı ve hocası olmuştur. Hatta İbn Sina’nın Mesihî’ye armağan etmek maksadı ile eser bile yazdığını belirtir. Mesihî, Gazneli Mahmud’un Gazne’ye teklifini reddederek, İbn Sina ile beraber Horasan’a kaçarken yolda 1010 yılında daha 40 yaşında iken vefat ettiğini söyler.

Ebu Mansur Abdümelik b. Muhammet b.İsmail es-Saalibi, tarih, edebiyat, mantık, dilbilgisi alanlarında meşhur olmuştur. Saalibi'nin “Güzel Ahlak”, “Dil kanunları ve Arap dilinin sırları” gibi eserleri mevcuttur.

Ebu Ubayd Abda’l-Vahit el-Cüzcanî, İbn Sina'nın öğrencisidir. Felsefe, tıp, fıkıh alanlarında önemli çalışmaları vardır. Cüzcani'nin en önemli çalışmalarından biri “Alimler Reisi'nin otobiyografisi” adlı eseridir. Bunun dışında tıbbıa dair “Tıbbın maksatı”, “Harezmsahlar Hazinesi” gibi eserleri de bilinmektedir.

Harezmi Memun Akademisi'nin en önemli düşünürlerinden birisi de İbn Sina'dır. İbn Sina'nın 24 yaşına kadar yani 1004 yılına kadar Buhara'da olduğu bilinmektedir. Daha sonra siyasi problemler yüzünden memleketinden ayrılmak zorunda kalmış ve Harezmi'de yaşamış, daha sonra Cürcan'a gitmiştir. Burada Harezmsah el-Memun tarafından güzel karşılanmış ve büyük saygı görmüştür (Гаибов, 2009). İbn Sina'nın kısmen kendisi ve kısmen kendisiyle çeyrek asır beraber olan talebesi Cüzcani tarafından kaleme alınan otobiyografisindeki bilgilere göre, Samaniler devletinin siyasi, ekonomik ve medeni açılarından zirveye ulaştığı dönemde yetiştiği ifade edilmiştir. Bilim ve felsefe alanındaki eşsiz konumunu ifade etmek amacıyla Ortaçağ alim ve düşünürleri tarafından kendisine verilen “eş-Şeyhü'r-Reis” unvanı ile meşhur olmuştur (Alper, 2010). İslam filozofları içerisinde en çok eser vermiş müelliflerden birisidir. İbn Sina mantık, tabiiyyât, riyâziyyât, ilahiyyât ve tıp alanlarında hacimli eserler kaleme almıştır (Bayrakdar, 2003). Eş-Şifa, en-Necat, el-İşarat-ve't-Tenbihât gibi eserleri en güzel örnek teşkil etmektedir (İslam Ansiklopedisi, 1999). Daha sonraki dönemlerde Biruni ile İbn Sina'nın kendi aralarında bazı felsefi ve bilimsel konularda mektuplaştığı bilinmektedir (Беруний, Ибн Сино, 1950). Soru-cevap şeklindeki mektuplardan 18 tanesi günümüze kadar ulaşmıştır. Bu mektuplar sadece büyük iki düşünürün soru-cevapları şeklinde değerlendirilmemeli, aynı zamanda bu dönemde tartışılan felsefi problemlerle ilgili bize çok güzel örnek teşkil ettiğini de belirtmemiz gerekir.

11 Kasım 1997 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı “Harezmi Memun Akademisinin Tekrar İnşa Edilmesi Hakkında” talimat vermiştir. Bakanlar Kurulu Kararına istinaden 2005 yılında Harezmi Memun Akademisinin Kuruluşunun 1000.yıldönümü kutlamaları yapılmıştır. Günümüzde bu akademide felsefe, mantık, arkeoloji, tarih, edebiyat, coğrafya bölümleri mevcut olup bilimsel araştırmalar yürütülmektedir.

XIII. yüzyılın başlarında Maverâünnehir halkları Cengiz Han'ın istilasına uğramıştır. Bu istila çok büyük coğrafik alanı kendi topraklarına dahil eden Harezmsahlar devletine karşı şiddetli çatışmalarla başlamıştır. Yaklaşık iki yıl içerisinde Maverâünnehir'in tamamı istila edilmiş ve birçok şehirler, medeniyet merkezleri harabeye çevrilmiştir. Bilim adamları, filozofların bazıları öldürülmüş bazıları da başka devletlere sürgün edilmiştir. Maverâünnehir'de IX ve XII. yüzyıllarda cereyan eden bu gelişmeler dünya medeniyet tarihinde büyük izler bırakmıştır. Maverâünnehir'de ikinci defa medeniyetin yükseldiği dönem XVI.yüzyıldan itibaren Amur Timur ve onun sülalesinin hüküm sürdüğü dönemlerde tekrar tüm alanlarda büyük gelişmeler yaşanmıştır.

KAYNAKLAR

Alper, Ö.M. (2010). İbn Sina, İSAM, İstanbul, 9-22.

Bayrakdar, M. (2003). İslam Felsefesine Giriş, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 193-209.

Bayrakdar, M. (2012). İslam Bilim Adamları, İnkilâb Yayınları Araştırma Dizisi 62, İstanbul, 34-35.

Celal, V. (2013). Kafkasya Üniversiteler Birliği Uluslararası Ağrı Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri. 25-27 Eylül 2013-Ağrı, 355-359.

İslam Ansiklopedisi, (2003). TDV Yayınları, 28.cilt, 177.

Manaviyat Yulduzlari, (2011). O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent, 3-44.

Абдухалимов Б. (2010). Байт ал-Ҳикма ва Марказий Осиё Олимларининг Бағдоддаги Имлий Фаолияти, O'zbekiston Yayınları, 4-6.

Комилов,Н. (2009). Тасаввуф, Movarounnahr Нашриёти, Тошкент, 9-20.

Зиёдов, Ш. (2009) Абу Мансур ал-Мотуридий ва Унинг Китоб ат-Та'вилот Асари, Тошкент, 10-15.

Фалсафа Қомусий Луғат, (2004). Ўзбекистон Файласуфлари Миллий Жамияти Нашриёти, Тошкент, 450.

Гаибов, Н. (2009). Научно-Духовные Мысли Центральной Азии: Некоторые Направления и Вклад в Мировую Цивилизацию, Изд. Узбекистан, Ташкент, 122-123.

Беруний Билан Ибн Синонинг Савол-Жавоблари, (1950). ЎзССР Фанлар Академияси Нашриёти, Тошкент, 2-4.